УДК

Л.И. Тябина

КЕМ УЛ КАМИЛ МОТЫЙГЫЙ?

В статье раскрываются факты сотрудничества татарского поэта Габдуллы Тукая и журналиста, издателя Камиля Мутыги (Тухватуллина) в городе Уральске по выпуску первых татарских периодических изданий. Описываются документы, имеющие отношение к К. Мутыги, которые хранятся в фондах Национального музея Республики Татарстан. На основе этих документов можно утверждать, что К. Мутыги официально был крестьянином Казанской губернии, Свияжского уезда, Кушманской волости, д. Малых Кайбиц. Анализируюся стихотворения Г. Тукая, в которых поэт показывает жителей Уральска, в разные годы являвшихся попечителями медресе «Мутыйгия», Муртазу Губайдуллина и Валиуллу Хамидуллина. Они после закрытия газеты «Фикер» («Мысль»), журналов «әл-Гаср әл-җәдид» («Новый век») и «Уклар» («Стрелы») с 1907 года арендовали типографию у К. Мутыги.

Ключевые слова. Габдулла Тукай, Камиль Мутыги, татарская литература, татарская журналистика, город Уральск, попечители медресе «Мутыгия».

The article reveals the facts of cooperation between the Tatar poet Gabdulla Tukai and the journalist, publisher Kamil Mutyga (Tukhvatullin) in the city of Uralsk on the release of the first Tatar periodicals. The documents related to K. Mutygi, which are stored in the funds of the National Museum of the Republic of Tatarstan are described. Based on these documents it can be argued that K. Mutygi was officially a peasant of the Kazan province, Sviyazhsky district, Kushman volost, village. Small Kaybits. Analyzing the poems of G. Tukai, in which the poet shows the residents of Uralsk, who in different years were the trustees of the madrasah "Mutyigiya", Murtaza Gubaidullina and Valiulla Hamidullina. After the closure of the newspaper "Fiker" ("Thought"), the magazines "Algasrelid" ("New Century") and "Uklar" ("Arrows"), they rented a printing house from K. Mutyga since 1907.

Keywords. Gabdulla Tukai, Kamil Motygi, Tatar literature, Tatar journalism, Uralsk city, trustees of the Mutygia madrasah.

Камил Мотыйгый – күренекле дин әһеле, заманында Җаек шәһәрендә Кызыл мәчет имамы, «Мотыйгия» мәдрәсәсенә нигез салучы һәм мәдрәсәнең мөдәррисе Мотыйгулла хәзрәт Төхфәтуллинның (1840–1920) улы. Шулай ук ул ТАССРның беренче халык артисткасы, актриса, опера җырчысы Галия Кайбицкаяның (1905–1993) бертуган абыйсы да [Мөбәрәкшина З. Беренче профессиональ...].

Камил Төхфәтуллин 1883 елда Җаек шәһәрендә дөньяга килә. Башта «Мотыйгия» мәдрәсәсендә һәм рус сыйныфында белем ала, аннан соң Мисырда, Каһирә шәһәрендә, мөселман дөньясында иң борынгы, абруйлы ислам университетларының берсе – «әл-Әзһәр»дә укый. Аны тәмамлап, «Мотыйгия» мәдрәсәсендә мөгаллим була.

Г. Тукайның остазы, шагыйрьне шигърият юлына кертеп җибәрүче һәм күпкырлы эшчәнлегенә юнәлеш бирүчеләрнең берсе, журналистикага кызыксыну уятучы да ул. К. Мотыйгый һәм Г. Тукайны татар вакытлы матбугатының чишмә башында торучылар дип атау бер дә артык булмас. Алар татар телендәге өченче газета – «Фикер»не (беренчесе – «Нур», Петербургта 1905 елның сентябрендә; икенчесе – «Казан мөхбире», Казанда, шул елның октябрендә чыга башлый), татар телендә беренче әдәби журнал «әл-Гаср әл-җәдид» һәм татарча беренче сатирик журнал «Уклар»ны чыгара. Г. Тукай әсәрләре тәүге тапкыр шушы басмаларда дөнья күрә. Аларда К. Мотыйгый әсәрләре дә басыла. Аның беренче романы «Бәхетле Мәрьям» 1903 елда ук Санкт-Петербургта нәшер ителә, шунда ук бер пьесасы да чыга. Журналист, нашир һәм язучы гына түгел, татар эстрада башкаручысы, шигырьләрне көйгә салып җырлар иҗат итүче дә ул. Татар халкының «Ай, былбылым» җыры да аның исеме белән бәйле. Көнчыгыш аһәңле бу җырны иң беренче ул башкара, пластинкага яздыра, тиздән җыр бик популяр булып китә. Соңрак замандашы Н. Исәнбәт бу көйгә яңа сүзләр дә яза. Г. Тукайның иң билгеле шигыре – «Туган тел» дә К. Мотыйгый исеме белән бәйле. Музыка белгечләре бу шигырь «Сәлим бабай көе» дип аталган марш мелодиясенә башкарыла дип белдерәләр. Бу җыр (кайбер тикшерүчеләр аны бәет дип саный), К. Мотыйгый башкаруында XX гасыр башында яздырылып, пластинкаларда сакланып калган. Г.Тукай остазыннан ишеткән шул көйгә «Туган тел»не язган булырга мөмкин. Шулай итеп, К. Мотыйгый «Сәлим бабай»ны җырламаса, Тукай, бәлки, бу шигырьне язмаган да булыр иде, язса да башка мотивка язар иде дип фараз кылыйк... [Мөбәрәкшина З. Габдулла Тукай...].

Ул – Җаекта татар театр труппасы «Сәйяр»гә авыр көннәрендә ярдәм кулы сузучы, революция һәм Гражданнар сугышы елларында татар телендә газеталар чыгаручы, тәрҗемәче, драматург, концертлар куючы. Илле җиде еллык гомер, шуның кырык елга якыны халыкка хезмәт белән узган! Л. Хәмидуллин К. Мотыйгыйны «Күләгәдә калган шәхес» дип атый [Хәмидуллин]. Ф. Галимуллин «Талантлар арасында» повестенда Мотыйгулла хәзрәт гаиләсен, шул исәптән, Камилне дә образ буларак күз алдыбызга китерде. Тумышы белән Җаектан булып, хәзер Санкт-Петербургта яшәүче рәссам, архитектор, язучы Рөстәм Вафиевнең 2011 елда Җаекта чыккан «Господин издатель» исемле хезмәтендә К. Мотыйгый эшчәнлеге Россия мөселманнарының рухи тормышына бәйле рәвештә күрсәтелә, аның шул тормышка йогынтысы яктыртыла. Танылган җырчы, музыка белгече, сәнгать фәннәре кандитаты И. Газиев К. Мотыйгый тавышын халыкка кайтарды, Г. Тукайның Казандагы әдәби музеенда «Граммофон тәлинкәләре нәрсә сөйли?» дигән лекциясендә җырчының тавышын халкыбызга беренчеләрдән булып тыңлатты, мәкаләләрендә һәм диссертациясендә китерелгән мәгълүматлар белән таныштырды [Граммофон тәлинкәләре...].

К. Мотыйгый мирасына килгәндә, Татарстан Республикасы Милли музее фондларында саклана торган тупланмада аңа кагылышлы бик кыйммәтле һәм кадерле ядкәрләр саклана. Ул документларның берничәсе аеруча кызыклы. К. Мотыйгый-Төхфәтуллиннар тупланмалары Г. Тукай әдәби музееның яңа экспозициясен төзегәндә бер барланган иде инде. Әмма ул вакытта андагы бик тә кызыклы ике документка игътибар биреп җиткермәгәннәр.

Г. Тукай әдәби музеенда үткәрелгән «Халкым диеп янган йөрәк…» кичәсенә Камил Мотыйгыйның нәсел дәвамчылары һәм Кайбыч районыннан якташлары килгән иде. Кайбыч муниципаль районы башлыгы урынбасары Рәмис Хәялиев К. Мотыйгыйның Кече Кайбыч авылы крестьяны икәнен дәлилли торган документның ТР Милли музее фондларында саклануын искә алды. Әлеге документ К. Мотыйгый тупланмасында саклана [Копия договора между К. Тухватуллиным...].

«Тысяча девятсот седьмого года, февраля двадцать восьмого дня, мы ниже подписавшиеся: крестьянин Казанской губернии, Свияжского уезда, Кушманской волости, дер. Малых Кайбиц Мухамет Камиль Мутыгуллович Тухватуллин с одной стороны и Илецкий купец Муртаза Гайнуллович Губайдуллин и *(исеме күрсәтелмәгән. – Л. Т.)* крестьянин Казанской губернии Цивильского уезда Ново-ковалинской волости деревни Тугаевой с другой стороны заключили между собой настоящий договор в нижеследующем:

1) Мы Губайдуллин и Хамидуллин принимаем от Тухватуллина в аренду на два года в аренду с первого марта сего года по первое марта тысяча девятьсот девятого года принадлежащую ему “скоропечатию Прогресс” с платою по пятьсот рублей в год, а всего за два года тысячу рублей, плата эта производится за год вперед с обязательством продолжать в течетие этого срока изделия сле-

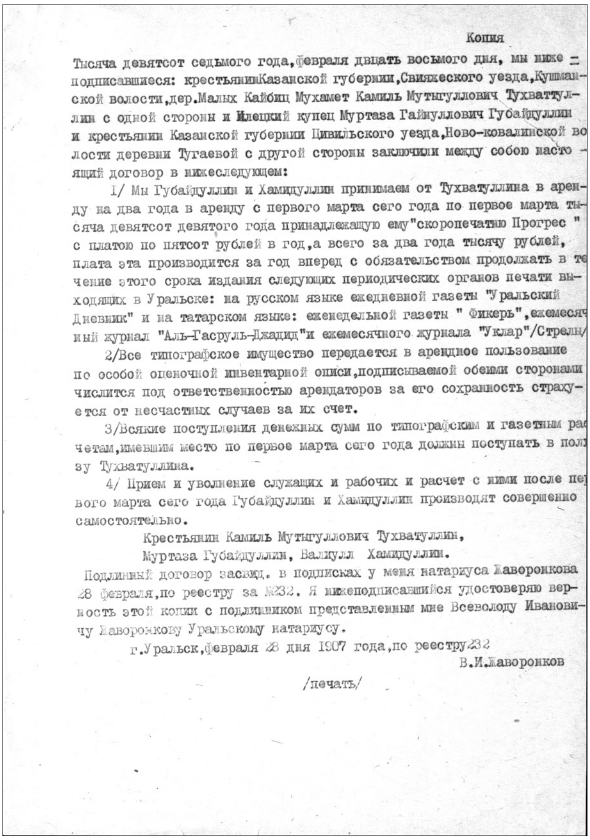
Копия

Тысяча девятсот седьмого года,февраля двцать восьмого дня, мы ниже = подписавшиеся: крестьянинКазанской губернии,Свияжеского уезда,Кушман-ской волости,дер.Малых Кайбиц Мухамет Камиль Мутыгуллович Тухваттул-лин с одной стороны и Илецкий купец Муртаза Гайнуллович Губайдуллин и крестьянин Казанской губернии Цивильского уезда,Ново-ковалинской во лости деревни Тугаевой с другой стороны заключили между собою насто - ящий договор в нижеследующем:

I/ Мы Губайдуллин и Хамидуллин принимаем от Тухватуллина в арен-ду на два года в аренду с первого марта сего года по первое марта ты-сяча девятсот девятого года принадлежащую ему"скоропечатию Прогрес " с платою по пятсот рублей в год,а всего за два года тысячу рублей, плата эта производится за год вперед с обязательством продолжать в те чение этого срока издания следующих периодических органов печати вы-ходящих в Уральске: на русском языке ежедневной газеты "Уральский Дневник" и на татарском языке: еженедельной газеты " Фикерь",ежемесяч ный журнал "Аль-Гасруль-Джадид"и ежемесячного журнала "Уклар"/Стрелы/

2/Все типографское имущество передается в арендное пользование по особой оценочной инвентарной описи,подписываемой обеими сторонами числится под ответственностью арендаторов за его сохранность страху-ется от несчастных случаев за их счет.

3/Всякие поступления денежных сумм по типографским и газетным рас четам,имевшим место по первое марта сего года должны поступать в пол зу Тухватуллина.

4/ Прием и увольнение служащих и рабочих и расчет с ними после пер вого марта сего года Губайдуллин и Хамидуллин производят совершенно самостоятельно.

Крестьянин Камиль Мутыгуллович Тухватуллин,
Муртаза Губайдуллин, Валиулл Хамидуллин.

Подлинный договор засвид. в подписках у меня натариуса Жаворонкова 28 февраля,по реестру за №232. Я нижеподписавшийся удостоверяю вер-ность этой копии с подлинником представленным мне Всеволоду Ивановичу Жаворонкову Уральскому натариусу.

г.Уральск,февраля 28 дня 1907 года,по реестру232

В.И.Жаворонков

/печать/

дующих периодических органов печати выходящих в Уральске: на русском языке ежедневной газеты “Уральский Дневник” и татарском языке: еженедельной газеты “Фикер”, ежемесячный журнал “аль-Гаср аль-джадид” и ежемесячного журнала “Уклар” (Стрелы).

2) Все типографское имущество передается в арендное пользование по особой оценочной инвентарной описи, подписываемой обеими сторонами, числится под ответственностью арендаторов за его сохранность страхуется от несчастных случаев за их счёт.

3) Всякие поступления денежных сумм по типографским и газетным расчётам, имевшим место по первое марта сего года должны поступать в пользу Тухватуллина.

4) Приём и уволнение служащих и рабочих с ними после первого марта сего года Губайдуллин и Хамидуллин производят совершенно самостоятельно.

Крестьянин Камиль Мутыгуллович Тухватуллин,
Муртаза Губайдуллин, Валиулла Хамидуллин.

Подлинный договор засвид. в подписках у меня нотариуса *(документта шулай. – Л. Т.)* Жаворонкова 28 февраля, по реестру за № 232. Я нижеподписавшийся удостоверяю верность этой копии с подлинником представленным мне Всеволоду Ивановичу Жаворонкову Уральскому нотариусу.

г. Уральск, февраля 28 дня 1907 года, по реестру 232

В.И. Жаворонков
(печать)»

Документтан күренгәнчә, К. Мотыйгый үзенең «Прогресс» типографиясен ике елга М. Гобәйдуллин һәм В. Хәмидуллинга түләү бәрабәренә вакытлыча файдалануга бирә. Килешүдә чыгышын «крестьянин Казанской губернии, Свияжского уезда, Кушманской волости, дер. Малых Кайбиц» дип күрсәтә.

К. Мотыйгый тупланмасында моны дәлилли торган тагын бер документ бар. Ул «Свидетельство-разрешение К. Мутыги издавать газету “Фикер” в г. Уральске» дип исемләнә [Свидетельство-разрешение К. Мутыги...].

«Свидѣтельство.

Настоящее свидѣтельство выдано отъ Военнаго Губернатора Уральской области крестьянину Казанской губерніи Свіяжскаго уѣзда Кушкинской волости деревни Малыхъ Кобицъ Мухаметъ-Камилю Мутыгулловичу Тухватуллину, въ удостовѣреніе того, что ему разрѣшается, под его редакторствомъ и личною отвѣтстенностью, издаватъ в гор. Уральскѣ въ собственной типографіи, находящейся въ зданіи Русско-Торговаго Промышленнаго Банка, на татарскомъ языкъ еженедѣльную политическо-литературно-общественную газету «Фекръ» (Мысль), подписная плата на которую три рубля въ годъ.

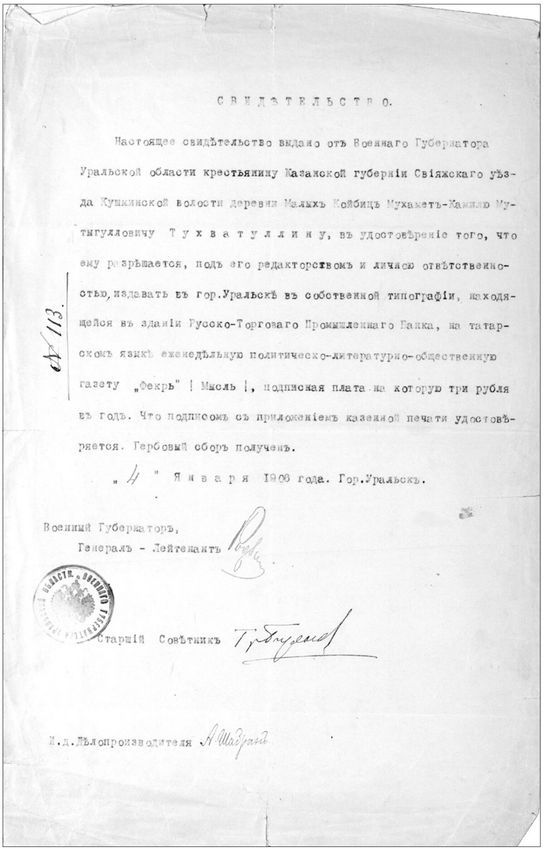

С В И Д Ѣ Т Е Л Ь С Т В О.

Настоящее свидѣтельство выдано отъ Военнаго Губернатора Уральской области крестьянину Казанской губерніи Свіяжскаго уѣзда Кушминской волости деревни Малыхъ Койбицъ Мухаметъ-Камилю Мутыгулловичу Т у х в а т у л л и н у, въ удостовѣреніе того, что ему разрѣшается, подъ его редакторствомъ и личною отвѣтственностью, издавать въ гор. Уральскѣ въ собственной типографіи, находящейся въ зданіи Русско-Торговаго Промышленнаго Банка, на татарскомъ языкѣ еженедѣльную политическо-литературно-общественную газету „Фекръ" | Мысль |, подписная плата на которую три рубля въ годъ. Что подписомъ съ приложеніемъ казенной печати удостовѣряется. Гербовый сборъ полученъ.

„4" Я н в а р я 1906 года. Гор. Уральскъ.

Военный Губернаторъ,
Генералъ - Лейтенантъ

Старшій Совѣтникъ

И. д. Дѣлопроизводителя А. Шадринъ

№ 113.

Что подписомъ съ приложеніемъ казенной печати удостовѣряется. Гербовый сборъ полученъ.

«4» января 1906 года.
Гор. Уральскъ.

Военный Губернаторъ,
Генералъ-Лейтенантъ
(подпись)

Печать Военного Губернатора Уральской области

Старшій Совѣтникъ
(подпись)

И. д. Дѣлопроизводителя
(подпись)»

Шулай итеп, документлар буенча Камил Мотыйгый Кайбыч кешесе саналган.

«Таныклык»ка Урал өлкәсе хәрби губернаторы, генерал-лейтенант Николай Владимирович Родзянко кул куйган. Аның турында да мәгълүмат бар. Ул 1905 елның 16 маеннан 1908 елга кадәр Урал өлкәсе хәрби губернаторы вазифасын үти. Губернатор Николай Родзянко – III һәм IV чакырылыш Дәүләт думасы рәисе, сәяси эшлекле, 1917 елгы Февраль революциясе лидерларының берсе Михаил Владимирович Родзянконың абыйсы. Николай II нең тәхеттән ваз кичүе белән бәйле вакыйгалар барышында М. Родзянко Дәүләт думасы Вакытлы комитетын җитәкли. А. Гучков, П. Милюков, В. Шульгиннар әгъза булган, Россия тарихында эз калдырган бу Комитет элеккеге хакимиятне юкка чыгару максатын куя. Родзянко фамилиясе белән Камил Мотыйгый әле тагын бер очраша. 1917 елда язмыш аны да Петроградка китерә. Аның революция көннәрендәге эш-гамәлләре турында профессор Ф. Галимуллин, документларга нигезләнеп, болай ди: «Санкт-Петербургта Владимир Ленин җитәкчелегендәге хөкүмәт эшли, Ленин эшләгән бүлмәдә Камил Мотыйгый 1918 елда «Ярлы халык» дигән татарча газета чыгара башлый. Беренче саны 1918 елның 6 гыйнварында басыла (барысы 2 саны чыга). Нашире – Милләтләр эшләре комиссариаты, мөхәррире Камил Мотыйгый була». Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе галимнәре аңлатуынча, газета битләрендә Совет хөкүмәтенең беренче декретлары, илдәге сәяси вазгыять турындагы мәкаләләр урын ала [Мөбәрәкшина З. Фоат

Галимуллин: Ленин эшләгән...]. Кызыклы язмалар арасында – большевикларның мөселманнарга Коръәннең Эрмитажда саклаган борынгы басмасын тапшыруы турындагы хәбәр дә бар. «Ярлы халык» газетасы чыгудан туктагач, укучыларга «Чулпан» газетасын җибәрә башлыйлар.

«Соңрак Камил Мотыйгый Мәскәүдә Тышкы эшләр министрлыгының Көнчыгыш телләре буенча хөкүмәт составында тәрҗемәче булып эшли. Аннан соң ул Җаекка кайта. «Яңа фикер» газетасын чыгара башлый. Кайда гына булуына карамастан, газета чыгара. Аның бу вакыттагы эшчәнлеген исәпкә алып, Казакъстан Үзәк Башкарма комитеты әгъзасы итеп сайлыйлар», – дип белдерә Ф. Галимуллин. [Мөбәрәкшина З. Фоат Галимуллин: Ленин эшләгән...].

Камил Мотыйгый белән бәйле беренче документта телгә алынган Мортаза Гобәйдуллин исеме Г. Тукай иҗатында да берничә тапкыр очрый. Шагыйрьнең 1904 елда иң беренче язган шигырьләреннән берсе «Тугды, көн тугар кеби, бер сахибе һиммәт гани...» («Туды, көн кебек, бер игелек иясе бай…») дип башлана. Үзе исән чакта басылмаган, 1904 елда «әл-Гаср әл-җәдид» журналының ноябрь аенда чыккан 15 нче санында урнаштырылган. Беренче тапкыр Г. Тукайның 1975–1976 елларда нәшер ителгән дүрттомлыгындагы «Өйрәнчек шигырьләр» бүлегенә шуннан алынып кертелә. Шәкерт Тукаев «Мотыйгия» мәдрәсәсе бинасын салдырткан, аны азмы-күпме булса да матди яктан тәэмин итеп торган, аның баш, фәхри, шәрәфле назире (караучысы, попечителе) саналган Мортаза байның соңыннан мәдрәсәгә ярдәм итүдән баш тартуы турында яза. Шигырьдәге юллар шул турыда:

Моннан элек барсы да иске иде.
Мәдрәсә күңле белән әйтә иде;
Диде: «Соң ник мине сез бакмыйсыз?
Ник карамыйсыз да ник чистартмыйсыз?»
Елый иде: «Хуҗам-бай үлдеме? – дип. –
Әллә ул шартладымы, бөлдеме?» – дип.
Әйтә иде: «Мортаза бай! Мортаза бай!
Син нигә бигрәк саран булдың болай?
Нигә салдың син мине – карамагач,
Үз малың үз файдаңа ярамагач.
Мортаза бай! Син төзәтмәссең бугай –
Мин телимен Алладан икенче бай».

[Тукай Г. *** («Тугъды, көн тугар кеби…»)]

«Әл-Гаср әл-җәдид» журналында урнаштырылган «Мәҗлесе гыйльмия» дигән кереш сүзгә булачак шагыйрьнең «Мотыйгия» мәдрәсәсен төзекләндергәч беренче тапкыр уздырылган мәҗлестә сөйләгән, үзе тарафыннан «зәгыйфь кенә бәетләрем» дип бәя бирелгән шушы шигыре дә кергән. Кереш сүз «Бундан аңламак мөмкин ула белүр ки, хәмед улсын, мәдрәсәи «Мотыйгиядә» гүзәл әдиб вә

шагыйрьләр дә вар...», дигән сүзләр белән тәгәлләнә. Шәкерт Тукаев бу шигыре белән миллионер Мортаза Гобәйдуллинны намус белән эш итәргә чакыра, аны алыштырган яңа назир Вәлиулла Хәмидуллинга мәдхия укый.

Туды, көн туган кебек, бер игелек иясе бай;
Мактатырга мәҗбүр итте, ихтыярсыздан бугай.

Исме аның Вәлиулла, димәк, ул – изге кеше;
Мөхәммәд динен яклаучы, пәйгамбәрләр сөюче.

Бизәде мәдрәсәне ул асылташ кебек итеп;
Гүзәллеге оҗмахны искә төшерерлек итеп.

Мәктәп ашханәсен, юыну бүлмәсен яңартты;
Тырышлыгы белән кыен эшкә чарасын тапты.

Килде дә ямьсез, килбәтсез урыннарны төзәтте.
Тау кисәр эшлекле ул – тотынса, дөнья төзәтер.

Мәхдүм өчен дә бер бүлмәне гүя җәннәт итте.
Мәхдүм дә аны үзенә тору урыны итте.

[Тукай Г. *** («Тугъды, көн тугар кеби…»)]

Шәкерт Тукаев теләге кабул булып, мәдрәсәнең яңа, икенче назире булган Вәлиулла Хәмидуллинның эшләре турында ул менә ничек яза:

Күп тә үтмәде – теләк кабул булды,
Кабат ялваруга урын калмады:

Чыкты аңсыздан Хәмидуллин Вәли,
Нишләгәнен санап чыктым бит әле!

Ул илаһи осталыкка ия икән,
Тумыштан ук игелекле кеше икән.

Алла мондыйларның санын арттырсын,
Әйдә, яңа гасыр бәхетле булсын!

[Тукай Г. *** («Тугъды, көн тугар кеби…»)]

Яңа попечитель Вәлиулла Хәмидуллин «Копия договора между К. Тухватуллиным и М. Губайдуллиным о передаче в аренду «Скоропечатию Прогресс» дигән документта исеме күрсәтелмәгән «крестьянин Казанской губернии Цивильского уезда Ново-ковалинской волости деревни Тугаевой» булып чыга. Нотариус Жаворонков раслаган бу документта Вәлиулла Хәмидуллин фамилиясе ике тапкыр искә алына [Копия договора между К. Тухватуллиным...].

Г. Тукайның Җаекта 1905 елда язылган шигырьләренең берсе – «Бу көндә бер сарай ачды әһали» дип атала. Язылу һәм басылу тарихы шулай ук Мортаза Гобәйдуллин һәм Вәлиулла Хәмидуллин исемнәре белән бәйле. Эчтәлеге буенча шигырь Җаек шәһәрендә «Ка-

зан» кунакханәсе ачылуга багышлана. Кунакханәнең хуҗасы Мортаза бай Гобәйдуллин аны бик бай, зиннәтле, заманча итеп эшләтә.

Бу көндә кешеләр бер сарай ачтылар, –
Үзе гүзәл, тиңдәше аз, кадере югары.

Чәй һәм аш савытларының торышы гаҗәп:
Энҗеләр кебек тезелгәннәр.

Идәнендә – зифа паласлар;
Һәр ягы зиннәтле – өсләре дә, аслары да.

Һәр ягы көзгеләр белән бизәлгән;
Түшәмдә кандилләрдә шәмнәр балкый.

Кандилләренең шәмнәре айга охшый –
Бизәлүе «Йолдыз сарае»ныкына охшый.

[Тукай Г. *** («Бу көндә бер сарай ачты әһали…»)]

Шагыйрь тагын бер нәрсәгә игътибарны юнәлтә:

Өстәлендә төрле газеталар ята –
Һәрберсе безнең хәлебезгә бәйле.

Аның фикеренчә, бу урынны кунакханә генә түгел, клуб дип тә атарга була. Ул милләтнең үсеше, даны өчен хезмәт итәчәк, дип ышана шагыйрь.

Җиһанда охшашы аз бер клубтыр –
Җанга шатлык һәм күңелләргә нур.

Бер теләктәге кешеләр бер сүздә булып,
Мәйданга чыгып, зур осталык күрсәттеләр.

Тырышып, күп акчалар тотып һәм
Төрле-төрле чаралар күреп,

Ниләр эшләмәс бу милләт, әгәр керешсә!
Милләтнең чире – керешмәүдер эшкә.

Дәвам итсен бу бакча, озак яшәсен,
Һәм шөһрәте телләрдә дастан булсын!

[Тукай Г. *** («Бу көндә бер сарай ачты әһали…»)]

Г. Кариев үзенең «Габдулла Тукаевның Уральскидагы тормышы» дигән истәлекләрендә шагыйрь турында: «1906 елның ахырларында, октябрь числасында, мәдрәсәдән чыгып, «Казан» миһманханәсендә 10 айлар чамасы торып, 1907 сәнәнең ахырларында – көз көне Казанга килде» [Кариев, 2015, б. 89]. 1905 елда ачылган «Казан» миһманханәсе аңа кадәр «Коммерческий клуб» (халык телендә «Каружный клуб») була. «[…] без Габдулла әфәнде берлә, 7 нче нумиргамы, 15 сумга кердек. Бу вакыт Габдулла әфәнде “Фикер”дә хезмәт итә иде. […] Габдулла әфәнденең жалунйәсен, “Мөхәрриргә”

шигырен язгач, Камил әфәнде 20 сум ясаган иде, һәм бер-ике ай 20 сумнан жалунйә алды» [Кариев, 2015, б. 94].

Димәк, иҗатын әле башлап кына җибәргән шагыйрь, журналист һәм публицист Г. Тукаев Җаекның иң кыйммәтле, зиннәтле кунакханәсендә яшәгән. Казанга Г. Тукай, мәдрәсәне ташлап чыккан мескен шәкерт булып түгел, ә үзенең һәм талантының бәясен тоя, чамалый гына түгел, ә белә торган, үзен гайрәтле, көчле баһадирлар Гали, Рөстәмнәргә тиңләгән, Пушкин, Лермонтовка таба үрләгән яшь шагыйрь булып кайткан.

Г. Тукайның «Матбага берлә уйнаган бер байга» шигыренең язылу тарихы да Мортаза Гобәйдуллинга барып тоташа. Бу турыда Г. Кариев үзенең шул ук «Габдулла Тукаевның Уральскидагы тормышы» дигән истәлекләрендә яза. Ул «Фикер» газетасы һәм «әл-Гаср әл-җәдид» журналының Уральскиның күренекле мөселман сәүдәгәре Мортаза Гобәйдуллин кулына күчеп тә, аның гамәлләре аркасында тернәкләнеп китә алмавы, 1907 елның май азагында ябылуы, матбаганың да сатылуы мөнәсәбәте белән язылган. Әлбәттә, шулкадәр көч куелган басмаларның ябылуына Г. Тукайның ачуы кабарган, һәм ул шул ачуын бик усал шигыре аша турыдан-туры Мортаза Гобәйдуллинга юнәлдергән. Академик басмаларда шагыйрьнең әсәрләре хронология буенча урнаштырылган дип фикер йөртсәк, шигырь 1907 елда язылган һәм 1907 елда Казанда «Габдулла Тукай шигырьләре. «Шигырьләр көтепханәсе»ндән 4 нче дәфтәр» китабында басылып та чыккан.

Булды кондыз, аслы үзгәрде диеп мин күрсәм үз, –
Хәзрәтеңне белмәдем! – Дуңгыз икәнсең син һәнүз!

Матбага алгач, сине инсане галидер дисәм, –
Кайда галилек сиңа, хали икәнсең син һәнүз!

Тугры юлны тапты бу, тәүфыйк имеш, ярый, дисәм, –
Лотфе Хактан пакь икән, гари икәнсең син һәнүз!

Гыйльмә нашир булды бу, яхшы кеше булды, дисәм, –
Нәйләем ки, бик кабих, шахшы икәнсең син һәнүз!

Бу сәхи, бер бай кеше тәкмил итәр барын, дисәм, –
Бер хәсис, мәгърур икән, карун икәнсең син һәнүз.

Бу ганидер, милләтә ярдәм вә гаүнәйләр, дисәм, –
Иске Нәмруд, Самри, Фиргавен икәнсең син һәнүз!

«Белдем инде милләтең дәрден», – дисең, борчак атып, –
Файдасы юк бер хәрәм корсак икәнсең син һәнүз!

*

Туктале, бер көн килер дә, өйрәтер, әлбәт, ләхет, –
Милльёның ул тар ләхеттә файда бирмәс, бәдбәхет!

Бу кадәр зур, галишан милләт белән ник уйнадың?.. –
Ахыры, син милләти каткан тиреӊ дип уйладың!

Туктале, алдыңда, дуст, мәхшәр дә бардыр, суд та бар, –
Каһре Хак бар; тиз янар корсагың – анда ут та бар!

Анда хакимнәр дә алтыннарга һич алданмыйлар;
Анда адвокат та юктыр, – акчага ялланмыйлар.

И аягың коргыры! намусымызны таптадың;
Золмәтеңнең хөрмәтенә шәмсемезне каппладың.

Син үзең сүнсәң сүнәрсең, бу кояш сүнмәс әле;
Ул мөкатдәс, залимең әмренә тиз күнмәс әле.

Ташла тиз! пычратма матбугатны, кит! бер якка кит!
И печән өстендә өргән һәм талашып яткан эт!

[Тукай Г. Матбага берлә уйнаган бер байга]

Габдулла Тукай энциклопедиясендә Мортаза Гобәйдуллин һәм Вәлиулла Хәмидуллин турында мәкаләләр бирелгән. Ләкин, кызганычка каршы, бу шәхесләрнең тормышы турында мәгълүмат бик аз. Мортаза Гобәйдуллин – Җаек миллионеры, Вәлиулла Хәмидуллин – мөхәррир, нашир, «Мотыйгия» мәдрәсесенең назире (попечителе), Җаек шәһәре мөселманнарының җәмгыяте хәйрия рәисе. Икесенең дә туган-үлгән еллары күрсәтелмәгән. Г. Тукайның М. Гобәйдуллин белән бәйле шигырьләре санап үтелгән. В. Хәмидуллин 1941 елның июнендә Г. Тукайның Җаектагы тормышы, «Мотыйгия» мәдрәсәсендә укуы һәм К. Мотыйгый типографиясендә эшләве турындагы истәлекләрен 1939–1941 елларда Татарстан Тел һәм әдәбият фәнни-тикшеренү институты директоры Хәсән Шабановка сөйли, әңгәмәнең машинкада басылган тексты хәзерге вакытта Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге фондында саклана (9 ф., 4 тасв., 145 эш). Аларда Г. Тукайның Җаек чоры тормышы белән бәйле фактлар (мәдрәсәдә каравылчы булып эшләве, аннан соң 20 ләп баланы җәдитчә укытуы, фарсы, төрек, казакъ, рус телләрен яхшы белүе, рус классикларын татар теленә тәрҗемә итүе) китерелә. Истәлекләрендә В. Хәмидуллин фатирының чормасында Г. Тукай кулъязмаларын саклавы турында да хәбәр итә.

Г. Тукай Мортаза Гобәйдуллин һәм Вәлиулла Хәмидуллинны «Фикер» газетасындагы язмаларында да еш телгә ала. «Җәмгыяте хәйрия» рәисе буларак В. Хәмидуллиннең эшчәнлеге газетаның «Шәһәр хәбәрләре» рубрикасында яктыртыла. Ә М. Гобәйдуллинга бәйле язма һәм очерклары сатирик эчтәлекле, сарказм белән сугарылган, шагыйрь аны телгә алып узганда гына да наданлыгын, тупаслыгын, әхлаксызлыгын ассызыклый. Ул –тискәре герой өлгесе. Г. Тукай Мортаза байның гаилә әгъзалары белән таныш була. Аның беренче, өйрәнчек шигырьләре шуларның тормышы-көнкүрмеше турында. Шагыйрьнең

сабакташы Шәриф Каюмов истәлекләре аша укучыга килеп ирешкән *** «Мөгаллим Нурый...» шигыренең язылу датасы, замандашлары хатирәләренә таянып, 1902 ел ахыры – 1903 ел башы дип санала. Г. Тукай үзе исән чакта басылмаган. 1956 елдан башлап академик басмаларда шул истәлектән алынган текст бирелә [Каюмов, 2015, б. 143–144]. Шагыйрьнең замандашлары, «Мотыйгия» мәдрәсәсендә белем алган Ш. Каюмов, Г. Ишмөхәммәтов, Н. Вәлиев һәм бу мәдрәсәдә дәрес биргән К. Мотыйгый истәлекләреннән күренгәнчә, мөгаллим Нурый яки Нуриәхмәт хәлфә Һидиятуллин – Мортаза Гобәйдуллинның кияве, педагогик эшчәнлеген 1886 елда Оренбург өлкәсендә башлый. 1898–1919 елларда «Мотыйгия»дә укыта. Мисырда белем алып, 1902 елда Җаекка кайткан. Әтисе Мотыйгулла хәзрәт урынына төрле дәресләр уздыра башлаган К. Мотыйгый мәдрәсәдәге «шактый үзгәрүләр» турында искә ала: «Мәдрәсәбезгә Оренбург вилиятеннән Нурәхмәт исемле бер ысул җәдидә мөгаллиме килү сәбәпле, иске хәлфәләрдә укый торган барча кечкенә шәкертләр шул мөгаллимгә күчкәннәр иде. Шуның өчен иске хәлфәләр арасында байтак низаглар булып, мәдрәсәбездәге бик күп зур шәкертләр мәдрәсә идарәсенә вә хосусан бу эшкә мөсагәдә (ирек) бирүче эткәм Мотыйгулла хәзрәткә ачуланып, үзләренчә забастуфка ясап, мәдрәсәдән чыгып киткәннәр иде». Мәдрәсәнең почётлы караучысы һәм сәүдәгәр-миллионер Мортазаның кияве булганга Мотыйгулла хәзрәт аның өчен аерым шартлар булдырырга мәҗбүр буламы? Ул мөгаллим Нурига кечкенә шәкертләрне җыеп бирә. Бәлки, җәдитчә, яңача нәкъ менә башлангыч сыйныфтан укыта башлау зарур икәнен аңлагандыр?! Зур шәкертләр ни өчен забастовка ясаган? Алар да яңача, җәдитчә укыткан хәлфәдә гыйлем эстәргә теләгәнме? Истәлекләрләрдә Нуриәхмәт хәлфәнең мәдрәсә программасына дөньяви фәннәрне кертүе, дәресләрдә тактадан, географик карталардан файдалануы турында язылган [Каюмов, 2015, б. 143–144]. Ә Г. Тукай бу хәлфә турында: «Мөгаллим надан – Укымый калган; Укыта ялган», – дип яза. Ш. Каюмов истәлекләрендә Г. Тукайның аны ни өчен яратмавын аңлата: «Нури хәлфәне ул яратмый шул сәбәптән: Нури хәлфә бай кияве булуы, зур чалма урап хәзрәтләр, ишаннар мәҗлесеннән калмавы, ике хатын белән торуы, табигый авызын салдаттан калу өчен агу белән кыйшайтып һәрвакыт кеше мыскылларга торган уродлыгы, мәдрәсәдәге хәлфәләрдән, шәкертләрдән аерым йөрүе, аларга катнашмавы, үзен бик белемле булып йөрүеннән» [Каюмов, 2015, б. 143–144]. Г. Тукайның 1905 елга кадәр язган шигырьләре, Ш. Каюмовның СССР Фәннәр Академиясенең Казан филиалында саклана торган истәлекләреннән алынып, беренче тапкыр 1955–1956 елларда чыккан академик басманың «Искәрмәләр» өлешендә дөнья күрә. 1985 елгы биш томнан торган академик басмада әдәбият галиме, текстолог Рашат Гайнанов бу тупланманы «Кушымта»га «Тукайга нисбәт ителгән һәм өйрәнчек шигырьләр» итеп кертә [Тукай Г. *** («Мөгаллим Нурый…»)].

«Кем соң ул Нуриәхмәт хәлфә? Ни өчен беренче шигырьләреннән берсен Тукай аңа багышлаган?» – дигән сорауларга Рашат Гайнанов болай җавап бирә: «Надан, әхлаксыз, аумакай-монафикъ табигатьле, солдаттан калу өчен әллә нәрсәләр эчеп, үзен бозган, авызы кыйшаеп, күзе зәгыйфьләнеп калган абруйсыз бер зат. Мәдрәсә тормышының уртасында кайнаган уналты яшьлек Тукай киләчәктә иҗат ителәчәк сатирик әсәрләренә үзенә күрә бертөрле аккорд булган бу «өйрәнчек» шигырен менә шушындый шартлар эчендә язган» [Бәхтияров, 2015, б. 395–396]. Шулай итеп, бу әсәрнең тарихы шагыйрьнең Җаектагы тормышын, иҗатының чишмә башында торган вакыйгаларны, характеры һәм аның шәхес буларак формалашуына тәэсир иткән кешеләрне күз алдына китерергә ярдәм итә.

Мортаза Гобәйдуллинның улы Садыйк (1880–1929) белән бәйле вакыйгалар да Г. Тукай иҗатында урын тапкан. Академик алтытомлыкның «Өйрәнчек шигырьләр» бүлегендә бирелгән «Туйга бардым» шигыре шагыйрь үзе исән вакытта басылмаган. Ул академик дүрттомлыкның 1 нче томында, Ш. Каюмов истәлекләреннән алынып, «Искәрмәләр»нең кереш өлешендә урын алган. Язылу датасы күрсәтелмичә, «Тукайның 1905 елга чаклы ук язылган» шигырьләренең берсе дип күрсәтелгән.

Шәриф Каюмов үзенең «Г. Тукай турында минем истәлегем. 1903–1906 еллар» язмасында бу турыда: «Бервакыт Уральскиның атаклы бае Мортаза малаена никах укыту өчен Уфадан мөфти чакырып, туй мәҗлесенә хәлфәләр, шәкертләр, яшүсмер балалар барды. Тукай да бу мәҗлескә барды. Безнең мәдрәсә Мортаза бай карамагында булгангамы, барыбыз да бардык. Туй мәҗлесенә мичкәләпмичкәләп кымыз китертелгән иде. Ул туйда Тукай хәлфәләр, шәкертләр янында булмыйча, итекчеләр, читекчеләр, итчеләр, тиречеләр, кибетчеләр табынына туры килде.

Тукай туй мәҗлесеннән соң түбәндәге шигырен җырлый иде:

Туйга бардым мин бүген: эчтем кымыз,
Кеше бик күп – бүлмәбез булды тыгыз,
Күп эчелгән – шартлый язды корсагым,
Һич үкенмим, андый туй булмас тагын.
Итчеләр, тиречеләр бик күп иде,
Ит исе, тире исе аңкый иде.
Таз Сабир, сучы Шакир, Күктәк Галим,
Чакырылган Мөрсәлим һәм Мөстәкыйм.
Бар да сөйли кайда нәрсә алганын,
Бу базарда күпме табыш калганын.
Шулкадәр туйдым тире, ит исенә,
Валлаһигазим, икенче бармамын», –

дип искә ала [Тукай Г. *** («Туйга бардым мин бүген, эчтем кымыз…»)].

Садыйк Гобәйдуллинның туе 1903 елда күз башында булган, шигырь туйдан соң, «кайнар эздән» иҗат ителгән, дип фараз кылып,

аның язылу вакытын ачыклый алабыз. Гобәйдуллиннар гаиләсендәге тәртипләр турында Г. Тукай бер елдан, 1904 елда яза. Татарстан Республикасы Милли музеенда К. Мотыйгый архивында 1904 елның 19 октябрендә язылган кульязма «әл-Гаср әл-җәдид»нең 12 номеры саклана. Журналда шундый юллар бар: «Бай углы Садыйк Гобәйдуллин яңа хатынын хәбестә саклайур, хәтта нә мәҗлесләргә алып чыксын, нә үзе мәҗлес җыйсын. Артык әсир төшерде вә кыйный да, имеш» [Бәхтияров, 2015, б. 395–396].

Шулай итеп, Г. Тукайның Җаек чорындагы замандашларын: язучы, нашир, җырчы К. Мотыйгый һәм Мотыйгулла хәзрәт Төхфәтуллин, «Мотыйгия» мәдрәсәсенең назире Вәлиулла Хәмидуллин, Г. Тукай әсәрләрендә сатира утына тотылган сәүдәгәр-миллионер Мортаза бай Гобәйдуллин, аның улы Садыйк һәм кияве Нуриәхмәт хәлфәләрне документлар, истәлекләр, мәкаләләр, шигырь һәм әдәби әсәрләр аша күз алдына китерү мөмкинлеге бар. Шагыйрьне шәхес буларак аңлау һәм күзаллау өчен аның даирәсен дә яхшы белү кирәк.

Г. Тукайның тормыш юлын һәм даирәсен яктырткан документларны өйрәнү дәвам итә, табылган материаллар шагыйрьнең иҗаты белән бәйле рәвештә музей тамашачысына тәкъдим ителә, төрле чаралар уздырганда яңа мәгълүмат сыйфатында кулланыла, тәкъдим ителә.

Әдәбият

Бәхтияров В. Тукай турында кайбер истәлекләр // Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Казан: Җыен, 2015. Б. 395–396.

Граммофон тәлинкәләре нәрсә сөйли? URL: https://shahrikazan.ru/news/m%D3%99d%D3%99niyat/grammofon-tlinklre-nrs-syli

Кариев Г. Габдулла Тукаевның Уральскидагы тормышы. Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Казан: Җыен, 2015. Б. 88–99.

Каюмов Ш. Г. Тукай турында минем истәлегем. 1903–1906 нчы еллар. Тукай – ядкярләрдә: 2 томда. 1 т. Казан: Җыен, 2015. Б. 143–144.

Копия договора между К. Тухватуллиным и М. Губайдуллиным о передаче в аренду «Скоропечатию Прогрес» // Национальный музей Республики Татарстан. КП–23693-205.

Мөбәрәкшина Зилә. Беренче профессиональ татар җырчысы, язучы, нашир: Камил Мотыйгый турында кызыклы фактлар. URL: https://intertat.tatar/news/berence-professional-tatar-yrcysy-yazucy-nasir-kamil-motyigyi-turynda-kyzykly-faktlar-5858651/

Мөбәрәкшина Зилә. Габдулла Тукай «Туган тел» шигырен Камил Мотыйгый җырлаган көйгә язган булырга мөмкин. URL: https://tatar-inform.tatar/news/gabdulla-tukai-tugan-tel-sigyren-kamil-motyigyi-yrlagan-koiga-yazgan-5869512

Мөбәрәкшина Зилә. Фоат Галимуллин: Ленин эшләгән бүлмәдә Камил Мотыйгый татарча газета чыгарган URL: https://tatar-inform.tatar/news/foat-galimullin-lenin-eslagan-bulmada-kamil-motyigyi-tatarca-gazeta-cygargan-5869389

Свидетельство-разрешение К. Мутыги издавать газету «Фикер» в г. Уральске // Национальный музей Республики Татарстан. КП–23693-123.

Тукай Г. *** («Тугъды, көн тугар кеби…»). URL: http://gabdullatukay.ru/works/poem/1904/tugdy-kon-tugar-kebi/

Тукай Г. *** («Бу көндә бер сарай ачты әһали…»). URL: http://gabdullatukay.ru/works/poem/1905/bu-konde-ber-saraj-achty-ehali/

Тукай Г. Матбага берлә уйнаган бер байга. URL: http://gabdullatukay.ru/works/poem/1907/matbaga-berle-ujnagan-ber-bajga/

Тукай Г. *** («Мөгаллим Нурый…»). URL: http://gabdullatukay.ru/works/poem/tukajga-nisbet-itelgen-shigyrler-1901-1907/mogallim-nuryj/

Тукай Г. *** («Туйга бардым мин бүген, эчтем кымыз…»). URL: http://gabdullatukay.ru/works/poem/tukajga-nisbet-itelgen-shigyrler-1901-1907/tujga-bardym-min-bugen-echtem-kymyz/

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге. 9 ф. 4 тасв. 145 эш.

Хәмидуллин Лирон. Күләгәдә калган шәхес: Камил Мотыйгый. URL: http://gabdullatukay.ru/tukay-environment/environment/liron-hemidullin-kulegede-kalgan-shehes-kamil-motyjgyj/

Тябина Лена Ивановна,
Габдулла Тукай әдәби музееның өлкән фәнни хезмәткәре